

4

Magna Carta'dan 20 inci asra kadar İngiliz Anayasa Hareketleri

Yazan : G. MOSCA
Roma Üniversitesinde Profesör,
Lincei Akademisi Üyesi (1).

Çeviren : Mukbil ÖZYÖRÜK
Ankara Hukuk Fakültesinde Asistan.

Magna Carta'dan Stuart'ların cülûsuna kadarki devrede İngiliz esas teşkilâtının gelişmesi.

17 nci asrın, insan medeniyeti tarihinde önemli bir payı olamayacağı hakkındaki fikir, son zamanlara kadar epey revaçtaydı. Fakat bu görüş, gerçeğe uygun değildir. Herhangi bir asrın meydana getirdiği eser hakkında ancak, daha evvelki ve daha sonraki asırlarla kıyaslamalar yapıldıktan sonra hüküm verilebilir. Böyle bir kıyaslama yapıldığı takdirde, 17 nci asırda gerçekleştirilen ilerlemelerin ne kadar çok ve ne kadar önemli oldukları kolayca görülür. Ortaçağı tam manasiyle sona erdiren bu asırdır. Bununla beraber, bilhassa bu asrın başlarında, büyücülüğe resmen itimad edilmesi gibi şeametli ve çocukça peşin-hükümlere de rastlamaktayız. Cehaletten, muhabere vasıtaları azlığından ve siyasî organizasyonun iyi gelişmemiş olmasından ileri gelen bazı âfetlere, yâni salgın hastalıklara, kıtlıklara, zaptürapt altına girmemiş olup hâlâ orta ve batı Avrupayı karıştıran cemaatlerin yarattığı kargaşalıklara dûçar olunmaktaydı. Fakat kabul etmek lâzımdır ki, bütün bunlar, geçmiş asırların bıraktığı mirastan başka birşey değildi. 17 nci asır, bu mirası, kendinden sonra gelen asra bırakmadı. Ve eğer, böylece ortalığı temizleyip de yolu açmamış olsaydı, 18. inci asır, meyvalarını veremezdi.

İlim bakımından 17 nci asır, Bacon Galilée, Newton, Hobbes ve Locke'u yetiştirdi. Bu son iki âlim, bir bakıma, 18 inci asır siyasî tefekkürünün öncü-

(1) — G. MOSCA, Histoire des doctrines politiques, Trad. de G. Bouthoul, Payot, Paris, 1936, p. 155 - 191.

leri oldular. Siyasi müesseseler bakımından da Avrupa kıtası üzerinde, modern temsilî devletin doğumunu mümkün kılan mutlakiyetçi kiralılık, 17 nci asırda meydana geldi. İngilterede de uzun mücadelelerden sonra, eski ortaçağ esas teşkilâtının, içinde, modern temsilî sistemin ana hatlarının açıkça belirdiği bir siyasi rejim haline inkılâbı, aynı şekilde, bu asır esnasında vukua geldi.

İngiltere esas teşkilâtından bahsetmeden önce, Sicilyada da, Vepr'lerin başarılı isyanlarıyla (1282) kurulan eski orta çağ esas teşkilâtının, 16 ncı asrın sonuna kadar, modern temsilî esas teşkilâtlara az çok yaklaşır bir mahiyette geliştiğini hatırlatmak faydalıdır.

Asiller, rahipler ve komün meclisleri gibi üç bracci (autorité) den mürekkep olan Sicilya parlâmentosu da, her üç yılda bir muntazaman içtima ederdi. Bu parlâmento vergi kanunları çıkarır ve her üç meclisten birden kiralılık sayılabılgı (députâtion du royaume) adını taşıyan bir komisyonu seçerdi. Bu komisyon, giderleri kontrol ve açılan kredilerin kararlaştırılmış olan gayelere tahsis edilip edilmediğini murakabe eylerdi.

Bununla beraber, 16 ncı asrın sonundan itibaren, Sicilya esas teşkilâtının gelişimi durdu. Sicilya için, modern bir temsilî rejimin başlıca şartı, yâni hükümet, aristokrasi ve rahipler sınıflarından tamamen müstakil bir orta sınıfın vücudu elzemdi. Bil'âkis, bu devirde, hattâ daha sonraları da, Sicilyada, bir pleb'in sülûk edebileceği yegâne meslek avukatlıktı. Fakat bu meslekte de, müşteriler esas itibariyle asiller ve rahipler olduklarından, avukatların bağımsızlığı da tatbikatta çok mahduttu. Maamafih, aralarından en meşhurları, yüksek memuriyetlere tayin olunabilir ve kendilerine asâlet tevcih edilebilirdi.

1812 de, İngiliz ve Fransızların liberal fikirlerinin tesiri altında girilen esas teşkilât reformu, ancak üç yıl kadar Burbon'lar tarafından hürmet ve riayet gördü. 1816 da Sicilya, egemenliğini kaybederek Napoli kiralılığına ilhak edildi. O tarihten, İtalya'nın geri kalan kısımlarıyla birleşmesine kadar geçen devre zarfında, 1849-1850 yılları müstesna, Sicilya, mutlakiyetçi kiralılık rejimiyle idare edildi.

Eski Siciya esas teşkilâtının bu kısa hulâsasından sonra şimdi, İngiltere esas teşkilât tarihinin belli başlı olaylarına geçelim.

Daha Sezar ve Auguste devirlerinde, Ren ve Tuna nehirlerine kadar cenubî garbî Avrupayı zaptetmiş olan Roma İmparatorluğu, Büyük Britanyanın istilâsına, ancak, imparator Claude'un zamanında başlayabildi. Fakat, adanın şimal kısmı daima bağımsız kaldığı için bu istilâ bir türlü tamamlana-

madı. Milâttan sonra 5 inci asırda, Roma garnizonlarının geri çekilmesi üzerine, sadece şehirlere münhasır olmak üzere kısmen romalılaştırmış bulunan Büyük Britanya, bugünkü İskoçyadan hareket eden şimal barbarlarının, pikt'lerin ve kaledonyalıların akınlarına maruz kaldı. Bu barbarlara karşı korunabilmek için, bröton şeflerinden biri, o zamanlar Elbe nehrinin mansabı civarında oturan cermen kavimlerinden angl ve saksonların yardımını istedi. Fakat bunlar, kaledonyalıları geldikleri dağlara sürdükten sonra, kendi nam ve hesaplarına bütün memleketi istilâ ve yerli ahaliyi Gal diyarına veya Fransız Brötanyasına hicrete mecbur ettiler.

En ziyade itimat edilen rivayetlere bakılırsa, Angl ve saksonlar, asıl İngilterede yedi kiralık kurmuşlardır. Bu istilâdan sonra, İngiltere, ekseriyeti itibariyle cermen ırkından olan kavimlerle meskûn bir memleket haline geldi. Roma egemenliği altında yerli halk tarafından benimsenmiş olan hıristiyanlık, cermen müstevliler tarafından ortadan kaldırıldı. Fakat, 6 ncı asrın sonuna doğru, Papa Büyük Grégoire tarafından gönderilen misyonerler vasıtasıyla tekrar benimsettirildi. 7 nci asrın ortalarına doğru, hıristiyanlık, tekrar, hâkim din mevkiine girdi.

9 ve 10 uncu asırlarda, putperest Danimarka korsanları yeni istilâlarda bulundular. 9 uncu asrın ortalarına doğru, istilâcılara karşı korunabilmek için, mevcut 7 kiralık, kiral Alfred'in sayesinde birtek kiralık halinde birleştiler.

İngiliz esas teşkilâtının menşelerini, 7 anglo - sakson kiralığı zamanına kadar çıkartan tarihçiler yok değildir. Fakat hakikatte, bu eski devrin siyasi organizasyonu hakkındaki bilgilerimiz, bunun, orijinal vasıflar arzettiğini kabule kâfi değildir. Bu herbir kiralıkta, bihabi Askeri şef olan ve adalet dağıtan bir kiral mevcuttu. Bazı çetin meselelerde, kiral, Witenagemote'u, yani eşraf meclisini, çok daha çetin meseleler karşısında da Folkmoot'u, yâni bütün muhariplerin iştirak ettiği meclisi toplantıya çağırarak ve fikirlerini almak mecburiyetindeydi. Görüldüğü veçhile, bu, aşiretlerin mühimce bir devlet teşkil edecek kadar ileri seviyede bulunmadıkları devirlerde, her kavimde rastlanan neviden bir siyasi organizasyondur.

7 anglo-sakson kiralığının bir tek kiralık halini alması üzerine, İngilterenin siyasi rejimi daha aristokratik bir mahiyet aldı. Zira, bu derece genişlemiş bir devlette, bütün muhariplere birlikte içtima aktettirmek imkânsızdı. Kiral da, Witenagemote'u vücade getiren en nüfuzlu şeflerin muzaharetiyle hüküm sürüyordu. Bu rejim, İngilterede, 1066 senesine kadar devam etti.

İngiltere tarihinin akışını önemli bir şekilde değiştiren hâdiseler işte bu tarihte vuku buldu. Fransa'nın şimalinde, Manş denizi sahillerinde, İskandinavlı korsanlar, kendi isimlerinden kinaye Normandiya adını verdikleri bir dükalık kurmuşlardı (10 uncu asır) Skandinavlılar, bu dükalıkta, yerli halk ile kaynaşmış vaziyetteydiler. Fransız dilini, örf ve âdetlerini ve organizasyonunu, yâni feodalite rejimini benimsemişlerdi. Fakat cedlerinden tevârûs ettikleri istilâcı zihniyeti kaybetmemişlerdi. 1066 da, İngiltere tahtı üzerinde bazı haklar iddia eden Piç Giyom (Guillaume le Bâtard) Normandiya dükası bulunmaktaydı. Bu iddialarını gerçekleştirebilmek için, Giyom, kısmen normanlardan ve kısmen de fransız veya diğer memleketlerden gelmiş maceracılarca mürekkep büyük bir ordu vücude getirdi. Bu ordunun başında olarak, bir milletin mukadderatına asırlarca tesir edecek muharebelerden biri olan Hastings muharebesinin (14 Ekim 1066) da vuku bulunduğu İngiltere topraklarına çıktı. Son sakson kralı olan Harold ve sakson asillerinin büyük bir kısmı itlâf edildi ve memleket normanların ellerine geçti.

İstilâcılara karşı çarpışmış olan bütün anglo-saksonların arazileri müsadere edilerek Giyom'un silâh arkadaşlarına mâlikâneler olarak dağıtıldı. Fakat bu şekilde İngiltereye yerleştirmiş olan feodalite rejimi, daha başlangıçta, kara Avrupasındaki feodaliteden farklılaşan bazı hususiyetler arz ediyordu. Zira, gerek Fransasında gerekse diğer memleketlerde, küçük derebeyler daima, kendilerinden daha kuvvetli olan senyörlere tâbî idiler. Bilâkis İngilterede, küçük derebeylerin büyük bir kısmı, doğrudan doğruya kiralâba bağlıydı : 18 inci asırda, şiyasî bakımdan büyük bir önem kazanan Şövalyeler sınıfının menşei bu teşkilâttir, zannolunur.

Norman istilâsı, anglo - saksonların mukavemetiyle karşılaşmamış değildir. Bu mukavemet 1070 e kadar devam ettiği gibi, galiplerin mal ve canlarını pek emniyette hissettirmeyen bir haydutluk şeklinde daha epeyce müddet de devam etti. Hattâ, yeni teşekkül eden asiller sınıfının ilk zamanlarında, Giyom'un ve haleflerinin tesis ettiği kuvvetli disiplini sarsmak için bazı hareketlerde de bulundu. Fakat yavaş yavaş mukavemet azaldı, galipler ve mağlûplar bir tek kitle halinde kaynaştılar ve galipler tarafından konuşulan fransızca ile mağlûpların konuştuğu almanca'nın karışmasından meydana gelen müşterek bir lisanı, ingilizceyi kabul ettiler. Bundan sonra da asiller sınıfı, kiralâba, kendileri üzerinde tatbik etmekte olduğu keyfî idareye daha az tahammül göstermeğe başladılar. Asillerin, kiralî otoriteye karşı ayaklanmaları, müsait bir fırsatın zuhuruna bakıyordu. 1189 tarihinde, Aslan Yürekli adı verilen Richard İngiliz tahtına çıktı. 1191 de, Salâhaddin-i Eyyûbî tarafından işgal edilmiş bulunan Kudüs'ü kurtarmak üzere Haçlılarla hareket etti. Seferlerdeki harekât ve muharebelerde temayüz etmiş, Fransa kralı

ve Avusturya dükasiyle de çatışmış; fakat Kudüs'ü zaptetmeğe muvaffak olamadı. 1194 te İngiltereye dönmek istedi; fakat büyük bir ihtiyatsızlık göstererek Avusturya dükasının arazisinden geçmekteyken teşhis edildi ve Duka tarafından yakalanarak Alman imparatoruna teslim olundu. İmparator, İngiliz kiralını salıvermek için büyük bir fidye-i necât istedi. Feodal örf ve âdet göre, mahpus kiralın fidye-i necatını vermek baronlara düşüyordu. İngiliz asilleri, önemli bir meblâğ ödemek zorunda kaldılar. Birkaç sene sonra da Aslan Yürekli Rişar öldü; yerine geçen kardeşi Yurtsuz Jan, ağabeysinin bütün kusurlarını haiz olduktan başka, onu halka sevdiren vasıflardan da tamamen mahrum bulunuyor ve baronlardan mütemadiyen para istiyordu. Bu hususta o derece ileri gitti ki, çeşitli olaylardan sonra Fransa kiralına yenilmesi ve Papa tarafından da afaroz edilmesi üzerine baronlar kendisine karşı ayaklandılar ve onu tevkif ettiler. Bu vesileyle kiralı, vasallarıyla kendi arasındaki karşılıklı hak ve borçları tanzim eden bir pakt'a riayet edeceğine yemin ettirdiler. Bu pakt, 1215 tarihli Magna Carta'dır.

Bozuk bir şekilde lâtinleştirilmiş ingilizce ve fransızca tâbirlerle karışık, kaba bir lâtinçeyle yazılmış ve fundamentum libertatis Angliae olarak tavsif edilmiş olan Magna Carta'nın, modern bir anayasanın unsurlarını ihtiva eylediği gerçekten iddia olunamaz. Aslında bu da, feodaliteye tamamen uygun ve bu rejimde sık sık rastlanan, kırıllar - baronlar paktlarından biridir.

Böylece meselâ, Magna Carta'nın maddelerinden biri, kiralın küçük baronlar üzerinde haiz olduğu velâyet hakkını nez ediyordu. Bu velâyat hakkı, kiral için bir sui istimal membaı, derebeylerinin keseleri için de bir israf unsuru olmuştu. Diğer bir hükümle de, daha evvel muvafakatleri alınmadığı takdirde, ne asillerin ne de rahiplerin hiçbir vergi vermeyeceklerini bildiriyordu. 3 üncü madde gereğince, hiçbir asil (liber homo), akranlarının hükümü olmadıkça sürgüne veya hapse gönderilemeyeceği gibi, mülkünden de mahrum edilemeyecekti. Akranları önünde muhakeme edilmek şu demekti ki, eğer sanık bir şövalye ise 12 şövalye, baronsa 12 baron ve eğer kontsa Kontlar meclisi yâni yüksek mahkeme tarafından yargılanacaktı.

Mahallî senyörlerle kiral arasında aktedilmiş bulunan bu muahedenin mümeyyiz vasfı, eski feodal ingiliz anayasasının bilhassa son maddelerinde belirtilmektedir. Kaide şudur: müeyyidesi kiral tarafından temin edilen Ahitnamenin maddelerinden biri üzerinde kıralla bir derebeyi arasında bir ihtilâf hasıl olursa, bu ihtilâfın çözüm yeri en yüksek baronlardan yirmi dördü ile memleketin o zamana göre en önemli yegâne şehri olan Londra'nın lonca-tar ve şirketlerinin şefi bulunan Lord Mayor'un başkanlığında kurulan hakem-

mahkemesidir. Eğer hakem kararı kıralın aleyhine çıkar ve kıral da bu karara boyun eğmezse, hakemler ona harp ilân edip şatolarını işgal eyleyeceklerdi.

Bundan böyle kıralın kabul etmekte bulunduğu bu mukavemet, daha doğrusu isyan hakkı, bazı hususlarda senyörlerin, federasyonun şefi olan kırالا karşı mücadele hak ve imkânını mahfuz tuttuklarını gösterir. Zaten bu da, kırالا mukavemet için gerekli maddî vasıtalara her baronun mâlik bulunduğu feodal rejimin tâbîi bir neticesidir. Birçok baronlar ittifak ettikleri takdirde, kuvvetlerinin, kıralın kuvvetlerine faik olacağı da şüphesizdir.

Yurtsuz Jan'ın ilk haleflerinin hepsinin de Magna Carta'ya tam bir hürmet ve riayet gösterdikleri iddia edilemez. Zayıf kırallar, bu hürmet ve riayeti göstermek mecburiyetindeydiler, fakat kuvvetli ve kurnaz olanlar, baronlar arasında kendilerine taraftarlar kazanıyorlar ve bu şekilde de ihlâller sık sık tekrür ediyordu.

Magna Carta pek kısa bir zaman içinde gelişmeğe başladı. 1254 te, doğrudan doğruya kırالا tâbi bulunan küçük senyörler, yâni alâlede şövalyeler, sonradan parlâmento adını alan Commune concilium regni'ye dahil bulunmadıkları için, her bölge şövalyelerinin, içlerinden iki tanesine kendilerini temsil etmek görevini yüklemeleri kararaştırıldı. Birkaç sene sonra, 1264 te, bütün mahallî idarelerin devlet şefine verecekleri ödenekleri kararlaştırılan meclislere, epey ehemmiyet kesbetmiş bulunan komünler de temsilci göndermeğe davet olundular.

14 üncü asır esnasında ingiliz müesseseleri daha da önemli bir şekilde geliştiler.

Parlâmentonun iki kamaraya bölünmesi de işte bu asır içinde vukua geldi. Bu hâdisenin yılı kat'î olarak bilinmiyor. Bunun, yavaş yavaş teessüs etmiş bir âdetin müeyyidesi olduğu zannediliyor. Evetler ve büyük derebeyleri, küçük asiller ve komün mümessillerinden ayrı olarak toplanmağa ve müzakerelerde bulunmağa başlamışlardı. Bu ayrılmanın hakikî sebebinin, her iki kamara üyeleri arasında büyük bir içtimaî seviye farkının mevcudiyeti olması da mümkündür.

15 inci asra kadar en kuvvetli otoriteye ve en büyük prestije mâlik olan Lordlar Kamarasıydı. Bu devre zarfında, parlâmentonun yasama işlerinde mühim bir mevkii vardı. Yeri gelmişken şunu da belirtmelidir ki, ortaçağda, kuvvetler bölümü kavramı pek meşkûktu. Eserlerinde, bu nazariyenin azçok bir izahı bulunan yegâne müellif Marsile de Padoue'dur. Muvafakatlerini: al-

maksızın baronlara ve komünlere yeni yeni mükellefiyetler yükleyemeyen İngiltere kiralı da, bugün yasama erkine aidiyetini kabul ettiğimiz meseleleri tanzim eden emirnameler isdarı salâhiyetini muhafaza etti. Fakat bu salâhiyet ekseriya tamamen nazari idi. Zira kiralî Emirnameler hükümlerinin icrası, esas itibariyle, mahalli senyörlerin iyi niyetlerine bağlıydı.

Bu senyörlerin işbirliğini temin edebilmek için, kırallar, mecburiyet kesbetmesini istedikleri hükümleri, hukuken mahallî iktidarların mümessili olan parlâmentoya resmî bir şekilde bildirmek âdetini tesis ettiler.

Fakat bu âdet, bir başka âdete daha yol açtı. Baronlar ve kontluk ve komün mümessilleri meclisindeki üyeler, kırala arzedilen petisyonlar şeklinde, yasama mahiyetinde hükümler teklifine başladılar. Adet yavaş yavaş o kadar muhkem olmağa başladı ki neticede kırallar, her içtima devresi sonunda törenli bir oturum aktederek «asil lordlarının ve sadık komünlerinin» kendilerine arzettikleri petisyonları kabul etmeğe başladılar. Petisyonlara kiral tarafından, le roy le veult (kral bunu istiyor) şeklindeki müsbet formülle cevap verildiği takdirde, petisyon derhal bir kanun kuvveti kazanıyordu. Bilâkis, kiral istemediği takdirde, menfi veya meselâ le croy aviser (kiral neticeyi bildirecek) şeklinde tâlik edici bir fomülle cevap veriliyordu.

İşte, kanunların sıhhati için bugün dahi elzem bir şart olan kiralî tasdik müessesesi bu suretle vücuda gelmiş ve İngiliz parlâmentosunun yasama işlerine iştiraki böyle olmuştur. Hattâ bizzat kırallar bile, herhangi bir kanunun yürürlüğe girmesini istedikleri zaman, bu kanunu, parlâmento tarafından kendilerine teklif ettirmediği daha pratik bir usûl olarak kabul etmişlerdir.

14 üncü asır sonunda, parlâmento yeni imtiyazlar kazandı. Sanığın mensup bulunduğu kamara tarafından kovuşturmalara müsaade edilmesi hali müstesna, parlâmento üyelerinin içtima devresi esnasında dokunulmazlığını derpiş eden bir petisyon, 1399 da kiral tarafından tasdik edildi. Gerek bu asır, gerekse bunu takip eden asır esnasında, Taç'la kamaralar arasındaki mücadelelerde ekseriya kiral alt oldu. Fakat, Magna Carta'yı, yavaş yavaş modern anayasalar seviyesine yükselten bu gelişim, 15 inci asrın sonuna doğru patlak veren İki Gül Muharebesi adındaki amansız iç harp dolayısıyla inkıta uğradı. İki sülâle, York'lar ve Lancastre'lar tahta hak iddia ediyorlardı. York'ların alâmeti beyaz, Lancastre'ların alâmeti ise kırmızı birer güldü. Bir müddet için İngilterede iki kiral ve iki parlâmento mevcut oldu. Bunlardan her biri, kendisini meşrû ve diğerini gâsıp ilân ediyordu. İki Gül muharebesi 1485 e kadar sürdü. Bu harp, memleketi takatsiz ve fakir düşüren vah-

şi bir şiddet devri oldu. O zamana kadar en nüfuzlu içtimâî sınıfı teşkil eden eski norman asillerinin hemen hepsi, ya muharebelerde yahut da darağaçlarında can verdiler.

Birbirinin düşmanı York ve Lancastre ailelerinin kaynaşmasıyla teessüs eden Tüdor hanedanının tahta geçmesiyle 1485 yılında sulha kavuşuldu. Fakat bu arada, geçmiş asırlar boyunca Tac'a kafa tutmuş olan Lordlar kamarası, hemen tamamen, mevkilerini yeni hanedana medyun kimselerle doldurulmuştu. Binaenaleyh, artık, o eski lordların ne otoritesi, ne prestiji ve ne de maddî kuvveti mevcuttu.

Diğer taraftan, İngilterede, Avam kamarasındaki mümessilleriyle memleketin siyâsî sevki idaresini deruhte edebilecek durumda taşralı kibarlardan, şehirlî tüccar ve sanayicilerden mürekkep hakikî bir ortasınıf da henüz teşekkül edememişti. Bu durumun ve milletteki umumî bıkınlığın neticesi, Tüdorlar idaresi altında, yâni 1485 ten 1603 e kadarki zamanda, kiralî otoritenin kuvvetlenmesi oldu. Botero, Evrensel münasebetler isimli eserinde, bu hali pek güzel canlandırmış ve demiştir ki: İngiltre kiralı, parlâmentoyu toplantılara çağırarak beraber, hakikatte Fransa kiralından daha az müstebit değildi.

Gerçekten İngiltere parlâmentosu pek uzun sürmeyen fasılalarla içtimaî davet olunmaktaydı. Ödenekleri tayine ve kanunları tasvibe devam ediyordu, fakat hakikatte, bu devir esnasında, kiralılar da istedikleri herşeyi parlâmentoya kabul ettiriyorlardı. İngilterenin siyâsî hayatına dair en mühim kanunlar Tac'ın teşebbüsüyle isdar ediliyordu.

Roma kilisesiyle İngilterenin arası da, işte böylece, Sekizinci Henry'nin şahsî hareketleri yüzünden açıldı. Maamafih, kiral, Luther'in mezhebini kabul etmemiş, bil'âkis bunun aleyhinde bir de kitap yazmıştı. Dördüncü Edward'ın vesayet altında bulunduğu devrede, vasileri, anglikan kilisesini protestanlığa hergün biraz daha yaklaştırmak suretiyle Calvin'in mezhebine büyük bir temayül gösterdiler. Memleket, din hususunda bir kere daha büyük bir değişikliğe maruz kaldı. 1553 te Kırالیçe Mary, katolikliği tekrar tesis ettiği zaman halk büyük kısmı itibariyle pasifti. Maamafih, müsadere edilen emvali de kiliseye iade edilmiş değildi. Nihayet 1558 de tahta çıkan Kırالیçe Elizabeth, protestanlığı nihâî olarak yerleştirdi.

Manş denizine sahildar iki memleket arasında, içtimâî ve siyâsî nizam bakımından, Botéro'nun işaret ettiklerinden daha fazla ve çeşitli farklar vardı. Fransız asiller sınıfı, egemenlik imtiyazlarını yavaş yavaş kaybetmişti. İngilterede ise, İki Gül muharebesi, kudretli ve eski feodal ailelerin hemen

hemen hpsini 15 inci asır zarfında ortadan kaldırmış bulunuyordu. Bu sebep eski feodal kaza organı yerine, kiral tarafından mansup yargıçların ikamesi Tüdor'lar için gayet kolay oldu. Fakat hem iktisadî olması, hem de halkın alışkın olduğu hattı harekete birdenbire aykırı düşmemesi için hemen bütün mahallî yargıçlar, zaten o bölgelerde icrayı kaza eden zengin ve nüfuzlu kimselerden intihap edildi. Bu sayede kiral da bunlara maaş vermekten kurtulmuş oluyordu. İngiliz mahallî idaresi (self government) ni, yani idarî ve polis servislerinin büyük bir kısmını bedava olarak deruhte etmek mecburiyet ve imtiyazının gentry (yüksek burjuvazi) ye aidiyetini meydana getiren işte bu olaydır. Gentry ise, şehirlerde ve taşrada âdâbı muaşeret hissi dolayısıyla isimlerinin lekelenmemesine mânen ve maddeten müteyakkız olmak mecburiyetini duyan bütün aileleri sinesine alıyordu.

Askerlik bakımından da buna benzer bir yol tutuldu. Askerlik mükellefiyeti, şehirlî zanaatkârlarla taşralı küçük ve büyük mülk sahiplerine teşmil edilerek bunlar arasından devşirilen bir milis müessesesi vücuda getirildi. Bu sistem, kara Avrupasındaki kırarlıklar ve cumhuriyetlerde carî olan usûlden hiç şüphesiz daha iktisadî idi. Bu hükûmetler, 16 ncı asırda, meslekten, askerlerden mürekkep küçük birer daimî ordu tesis etmişlerdi. İngiliz ordusu, askerlik bakımından daha düşük bir kıymet ifade ediyordu. Bununla beraber, İngilterenin, büyük yabancı orduların istilâlarını güçleştiren bir ada şeklinde olması sayesinde uzun müddet muhafaza edilebildi.

İngiliz milisleri, bayram günleri silâh talimleri yapan zanaatkâr ve köylülerden mürekkepti. Zaten memleketlerinden çok uzaklara gitmedikleri ve evlerinden pek az müddetler için ayrıldıklarından geri kalan zamanlarını meslek ve san'atlerine hasrederiyorlardı. Hattâ subaylar dahi, o bölgelerin kibarları arasından ve kiral tarafından tayin ediliyorlar, fakat her ne kadar kır hayatının icabatı olarak silâhlara ve atlara alışkın bulunuyorlarsa da, hakikî bir askerî hazırlık görmemiş oluyorlardı.

Şu tasvir ettiğimiz şekillerde ortaya çıkan memurların v e ordunun, memleketin umumî arzu ve talepleriyle kırallık makamı arasında hasıl olabilecek bir çatışma anında, kırallık için sağlam bir dayanak teşkil edemeyeceği aşîkârdır. Gerçekten, vazifelendirildikleri bölgelerde doğup büyümüş ve mevkiilerine tayinle gelmemiş bulunan memurlarla, efkârı umumiyeye kafa tutabilecek imkânı olamaz. Filî ve şiddetli bir mukavemetle karşılaşıldığı takdirde de, hiç bir zümre ruhu taşımadığı gibi aynı zamanda hem o bölgenin yerlisi olan hem de halkla kaynaşmış bulunan milislerden mürekkep bir orduyu ileri sürerek kuvvet kullanmağa da imkân bulunamaz.

İşte bu suretle, 16 ncı asırda hemen hemen tam manasiyle mutlak bir iktidara sahip bulunan İngiltere kırıalları, bu mutlakiyet ve istibdatın muhafaza ve idamesini teminde elzem olan unsurları, yâni meslekten yetişme memurlardan mürekkep bir bürokrasiyle gene meslekten yetişme askerlerden müteşekkil daimî bir ordu hazırlamayı ihmal etmişlerdi. Bil'âkis, efkârı umumiyenin hükümdara karşı dyaklandığı gün çok müessir bir mühalefet unsuru teşkil edebilecek olan parlâmentoyu muhafaza eylemişlerdi.

İlk Stuart'lar ve Cromwell'in diktatörlüğü

Hâlâ ortaçağa ait vasıfları taşımakta bulunan İngiliz esas teşkilâtının, devamı müddetince yavaş yavaş modern bir temsili devlet esas teşkilâtı durumuna yaklaştığı buhranı, 1603 tarihinden başlatmak mümkündür.

Kırالیçe Elizabeth 1603 te öldü. Bunun tarafından idama mahkûm edilen Mary Stuart'ın oğlu ve İskoçya kıralı Dördüncü Jack, Elizabeth'in yerine, Birinci Jack adı altında tahta çıktı. İlk defa olarak İngiltere, İskoçya ve İrlanda Taç'ları bir tek şahısta birleştiği halde, bu memleketler birbirlerinden tamamen ayırdı.

İngiltere, nisbeten daha müttekâmil ve medenî bir meleketti. Elizabeth'in saltanatı esnasında, İngiliz edebiyatı en muhteşem devirlerinden birini yaşamıştı. Memleket nisbeten zengindi. Çünkü hem İngiliz topraklarında hiç bir harp olmamıştı ve hem de Tüdor'lar, ne büyük bir daimî ordu ve ne de masraflı bir bürokrasi tesis etmiş oldukları için halkın malî mükellefiyetleri de hafifti. Üstelik Amerika ve Rusya ile ticaret başlamış ve şehirlerde zengin bir burjuvazi, taşralarda da, dinî teşekküllerden müsadere edilen araziye ele geçirmek suretiyle zenginleşmiş bir mülk sahipleri orta sınıfı teşekkâl etmişti.

Ekseriya şövalye ismiyle anılan şehir ve kasaba burjuvaları yeni idareci sınıfı vücade getiriyorlardı. Fakat bunların arzu ve kanaatleri arasında farklar vardı.

Taşra şövalyeleri, vergilerin keyfi bir şekilde arttırılmasını önlemek ve vücudü Avam kamarasının mevcudiyetine bağlı olan mahallî idareleri yaşatabilmek için elzem bir vasıta telâkki ettikleri eski İngiliz esas teşkilâtının idamesini istiyorlardı. Zaten, kıraliyete de derin ve kuvvetli bağlarla bağlı bulunuyorlardı. Çünkü kıral, hem an'anevî siyâsî şef, hem de, şövalyelerin mensup buldukları anglikan kilisesinin yüksek başkanıydı. Fakat şehir burjuvaları arasında Kalvencilik çok yayılmıştı. Bunlar kıralın dinî üstünlüğünü kabul etmiyorlardı. Bu sınıf içinde, Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd üzerindeki incelemelere dayanan dinî münakaşalar, arasına din sahasından siyaset sa-

hasına da giriyor ve kiralî imtiyazları reddeden tezler müdafaa olunuyordu. bu nazariyeler zihinleri, bugün cumhuriyetçi vasfını verebileceğimiz fikirleri kabule hazırlıyordu.

İskoçyanın durumu pek o kadar iyi değildi. Bu memleket fakir ve bilhassa dağlık kısımları itibariyle de yarı yarıya barbar bir haldeydi. Bu memleketteki idareci sınıf, zayıf gelirlerini İngilterenin şimal bölgelerindeki haydutluğu ve akınlarıyla telâfiye çalışan fakir ve gürültücü bir asiller sınıfıydı. İdareciler arasında Kalvenci papazlar da vardı. Bunlar, zayıf halk tabakası üzerinde büyük bir nüfuz icra ediyor ve kendilerini kiralın evak'lerine tâbî kılacak olan anglikanizm'in İskoçyaya sızmasından çekiniyorlardı.

İrlanda'nın vaziyeti büsbütün berbattı. Roma medeniyetinin dokunmadığı bu ada, uzun asırlar boyunca Avrupa medeniyetinin de dışında kalmıştı. 12 nci asrın başlarında birkaç İngiliz baronu İrlandayı istilâya başlamışlardı. Bunlar, burada, İngiliz kiralının vasalları oldular. Yerli şeflerin sonuncusu da ancak Elizabeth devrinde İngiliz idaresine boyun eğdiği için bu vasallar de sür'atle gelişemediler. Bu bahtsız memlekette, insanları birbirinden en ziyade uzak tutan üç türlü fark da bir arada bulunmaktaydı. Yâni hem dil, hem din hem de içtimâî sınıf farkı vardı. Gerçekten, yerliler katolikliği muhafaza ettikleri halde İngiliz muhacirleri protestandı. Yerliler, İngilizceden tamamen farklı bir kelt lisaniyle konuştukları gibi, İngiliz ve İskoç menseli muhacirlere verilmek üzere üstelik topraklarından da edilmişlerdi. Bu ise, fatihler ve meftuhtar, yâni toprağın yeni sahipleriyle onu ekip biçenler arasında sönmez bir kin ve nefret doğuruyordu.

Bir ilim adamı olan ve lâtinceyi iyi bilen Birinci Jack, zamanının en meşhur siyasi müelliflerinin eserleriyle çok ilgilenmişti. Bir kiral olmak dolayısıyla, diğer bütün nazariyeler arasında kiralî mutlakiyete en elverişli olanı benimseyişi kolayca anlaşılır. Her ne kadar İngiliz efkârı umumiyesi bu fikirlere düşman ise de, kiral, bu nazariyeleri umumun muvacehesinde olduğu gibi, parlâmentoya hitab eden mesajlarında da müdafaa ediyordu. Fikri şu idi: gerçi kiral, parlâmentonun eski imtiyazlarına müsamaha etmektedir, fakat lüzum gördüğü takdirde, kiralâ ait olan egemenlik haklarına vaki bu iştiraki, Tanrıdan aldığı salâhiyetle izale etmesine kimse mani olamaz.

Avam kamarası evvelâ sükûtu tercih etti. Fakat nihayet, asırlardan beri mer'i olan esas teşkilât gereğince kiralî otoritenin, hukuken, parlâmentonun haiz bulunduğu imtiyazlarla sınırlanmış oduğu yolunda bir beyanla aksülâmelini gösterdi.

Eğer Birinci Jack, dirayetli bir devlet adamı olsaydı, muhakkak ki siyasi düşüncelerini gizler ve bunların muzaffer kılacak olan yegâne unsuru, yâni kendisine sadık daimî bir orduyu sessizce hazırlayıp ortaya çıkarırdı. Fakat sulh ve sükûnu sevdiği için, dayanabileceği bir ordu teşkilini ihmal etti.

Saltanatının son senelerinde, parlâmentonun prestij ve otoritesinin ne derece zayıfladığını müşahede etti. Kırılın Büyük Mabeyincisi ve meşhur bir âlim olan Francis Bacon, galiba sui istimal suçundan olacak, Avam kamarasınca ittihat ve Lordlar kamarasınca da ağır bir para cezasına ve hapse mahkûm edildi. Fakat kiral, Bacon'u affetmek cesaretini gösteremedi.

Bu olay hakkında, parlâmento, İki Gül muharebeleri zamanında tatbik ettiği ve ondan sonra da düşmanlarından kurtulmak için Tüdor'lar tarafından kullanılmış bulunan iki yargılama usûlünden birini kabul etmişti. Bu yargılama usûllerinden biri, yâni Bacon hakkındaki tatbik edilen impeachment idi. Bu usûle göre Avam kamarası ittihat eder ve hükmü de Lordlar kamarası verirdi. İkinci usûl, sonradan, Birinci Jack'in halefinin nazırlarından biri hakkında tatbik edilmiş olan bill of attainder usûlüydü. Bu usûle göre, parlâmento, mâkablîne şâmil (geçmişe dokunur) bir kanun çıkarır ve bu kanun gereğince de sanığın daha evvelden vuku bulmuş olup şimdi bir suç mahiyetini alan bir hareketi için - ekseriya idam olmak üzere - bir ceza tayin edilirdi.

Birinci Jack'in 1625 teki ölümü üzerine, oğlu Birinci Charles tahta çıktı. Bu kiral, mutlak ve müstebit bir idare tarzının bir kiral için sade bir hak değil, fakat aynı zamanda bir mükellefiyet de olduğu kanaatindeydi. Babasından daha faal ve enerjik olduğu için, programını gerçekleştirmek ve parlâmentonun haiz bulunduğu imtiyazları ortadan kaldırmak fikrini kafasına soktu. Mutlakiyet idaresini yerleştirebilmek için, daimî bir ordu tesisinin lüzumunu anladı. Gayet kurnazca hareket ederek, böyle bir ordu teşkilinin en iyi çaresinin, milletin hoşuna gidecek harplere girişmek olduğunu kavradı. En iyi bahane, fransız protestanlarının yardımına koşmak üzere Fransa kiralına harp ilân etmektir.

Fransa kiralı bulunan Dördüncü Henri, Nantes fermanıyla, Fransız protestanlarına vicdan hürriyeti bahşetmiş ve bu hürriyetin teminatı olmak üzere memleketin muhtelif müstahkem mevkiilerini bunların ellerine teslim etmişti. Yerine oğlu Onüçüncü Louis geçince, ilk başbakan olan Kardinal Richelieu, kiralî otoriteye engel olabilecek herşeyi imhaya başlamıştı. Binaenaleyh, Fransız kalvinistlerinin, kiralığın birer cüzünü teşkil eden bazı müstahkem mevkiileri elde bulundurmalarını müsamaha ile karşılamadı ve bunları geri almak için harekâta başladı.

Birinci Charles tahta çıktığı zaman, yalnız La Rochelle'deki Huguenot'lar Fransa kiralının kuvvetlerine mukavemet edebiliyorlardı.

Bu devirde, dinî hisler, millî hislerden daha kuvvetli olduğu için, bunlar da, protestan İngiliz kiralından imdat istediler. Kiral da, yukarıda belirttiğimiz sebepler dolayısıyla bu talebi müsaait karşıladı.

Fransaya harp ilân edildi ve parlâmento da, muhasara altına alınmış olan şehri kurtarmak için gereken ödeneği kabul etti. Fakat hem sayıları yeter derecede olmadığından, hem de harekât iyi idare edilmediğinden, gayri müsaait cereyan eden çeşitli muharebelerden sonra İngiliz donanması ve ihraç kuvvetleri İngiltereye dönmek zorunda kaldılar. Açlığa mağlup olan La Rochelle müdafileri de esir edildiler.

Bu gibi hallerde daima vaki olduğu gibi, muvaffakiyetsizliğin mesuliyetini de partiler birbirlerinin üzerine atmağa başladılar. Kiral, karşılaştığı şiddetli muhalefet dolayısıyla, Avam kamarasını iki defa feshetti. Üçüncü teşekkülünde, Avam kamarası, harbe devam için büyük ödenekler kabul etti fakat bundan evvel de kiralın Bill of rights denilen bir vesikayı tasdikini şart koştu. Bill of rights şu hükümleri ihtiva ediyordu :

1. Kiral, parlâmentonun muvafakati olmaksızın vergi tarhedemeyeceği gibi, istikraz da aktedemeyecek, hattâ iane, hibe, ihtiyarî yardımlar da kabul edemeyecektir.

2. Parlâmento tarafından tarhına muvafakat edilmemiş olan bir vergi borcunu ödememekten dolayı kimse takibata uğramayacaktır.

3. Kimse, bağlı bulunduğu mahkemeden başkasında yargılanmayacak ve sivil veya askerî istisnai veya fevkalâde kaza organları kurulmayacaktır.

4. Kiral, deniz veya kara askerlerini, özel kişilerin nezdlerinde iskân etmeyecektir.

Birinci hükümle, Tüdor'lar tarafından tesis edilmiş olup halkın az çok muvafakatine dayanan ve arzu ile veriliyormuş gibi bir şekil alan bir para toplama sistemi açıkça ilga ediliyordu. Bu toplanan para, vergi olmadığı için, tabii parlâmentonun tasvibine de müracaat olunmuyordu.

İkinci hüküm, sözde ihtiyarî olan bazı malî mükellefiyetleri yerine getirmeyenleri tazyikten kiralı men ediyordu.

Üçüncü hüküm, siyasî suçlarla itham ettiği kimseleri, kanun ve örf ve âdetle kurulmuş mahkemeleşden alarak, taraftarlıklarına güvenebileceği yargıçlara yargılattırmaktan kiralı men ediyordu.

Nihayet dördüncü hüküm, parlâmentonun muvafakati olmaksızın daimî bir ordu kurulmasını imkânsız kılmak maksadını güdüyordu. Bundan böyle kiral, ödenekleri parlâmenioca reddemiş bulunan kıtalar muhafaza edemeyecekti.

Birinci Charles Bill of rights'ı kabul etti. Parlâmento tarafından verilen ödeneği ele geçirir geçirmez derhal Avam kamarasını dağıttı, Fransayla sulh yaptı ve on bir sene tam bir mutlakiyetle memleketi idare etti. Bir daha kamaraları içmaa çağırmadığı gibi, parlâmento tarafından kabul edilmemiş vergiler de tarhetti, çeşitli sebeplerle istisnâ mahkemeler de kurdu.

Kıralın bu şekildeki idaresinin tevlid ettiği ciddi hoşnutsuzluğa rağmen, İngiliz milletinin isyana kalkışacağı muhakkak değildi. Zira, kara Avrupalının hemen hemen her tarafında mutlakiyet idaresi muzaffer olurken, Birinci Charles'in bu mutlakiyetçi programının aykırı düşmeyeceğini de unutmamak lâzımdır.

Isyan, fakir ve huysuz bir memleket olan İskoçyadan başladı. Birinci Charles, memleket işlerini ve rahipler sınıfını kendi kiralî otoritesine tâbî kılmak istemişti. Bu durum üzerine, kalvenist papazlar, halkı açık ve şiddetli bir isyana teşvik ettiler. İskoçyanın hâkimleri olan isyancılar, İngiltereyi istilâda gecikmediler. Gayri memnun bir durumda olan İngiliz milisleri kâh pek hafif bir mukavemet gösterdiler, kâh hiç göstermediler. İstilâyı önleyebilmek için, daha kuvvetli kıtalar teşkiline gerekli vasıta ve imkânları temin edebilmek, parlâmentonun içtimaa davetiyle mümkündü.

Fakat, toplanan parlâmento, kıralın mutlakiyetçi idaresine karşı mücadeleyi daha elzem saydı. Birinci Charles, kendisine muhalif olan bu kamarayı kovdu, lâkin bunun yerine gelen, kırala karşı daha kuvvetli bir muhalefete geçti.

Bu kamera, Birinci Charles'in nazırı bulunduğu sırada Bill of rights'ı ihlâl ettiğinden dolayı İrlanda kıral nâibi Lord Strafford, kıralın emirlerine itaat etmiş olduğunu, gayri kanunî olsalar bile kıralın emirlerine itaatın bir suç teşkil edemeyeceğini söyleyerek kendini savundu. Bunun üzerine Avam kamarası, takip etmekte olduğu impeachment usûlünü bill of attainder usûliyle değiştirdi, yâni, kıralın gayri kanunî emirlerine itaatın ölüm cezasını gerektiren bir suç teşkil ettiğine dair bir kanun çıkardı. Yukarda izah ettiğimiz gibi, bu kanun makable şâmil oluyordu.

Birinci Charles, ne bill of attainder'i tasdik etmemek ve ne de, cesaret ve mertlikle cezasına boyun eğen Strafford'u affetmek cür'etini kendinde bulamadı. Hiç şüphe yok ki kıral, meşhur bir kurban vermekle bu isyan dai-

gasını yatıştırabileceğini zannediyordu. Bil'âkis parlâmento daha cesaretlendi ve sadece istenen ödenekleri reddetmekle kalmadı, üstelik, kralın dağılma emrini de reddetti.

Bunun üzerine kiral birdenbire çekingenliği bırakarak şiddete müracaat etti. Muhafızlarıyla birlikte Avam kamarasını basarak muhalefet liderini tevkiye kalkıştığı gün Londra isyan etti ve Londra milisinin, verdiği emirlere itaati reddedip parlâmentonun müdafaasını deruhte etmesi üzerine kiral başkentini de kaybetmiş bulunuyordu.

Fakat Tac'ın prestiji okadar yüksekti ki, ika ettiği bunca hatâlara rağmen, iç harbin patlak vermesi üzerine milletin yarısı krala birlik oldu. Şövalye adını taşıyan arazi sahiplerinin kumandasındaki taşra milisleri hemen tamamen kralın tarafını tuttular ve hattâ başlangıçta parlâmento milislerine karşı önemli muvaffakiyetler elde ettiler. Fakat parlâmento, şehirlerde vergi tarhetmek hakkını haiz bulunduğu için derhal daimî bir ordu teşkil etti. Bütün bu işler görülürken parlâmento, hakikaten yüksek bir zat olan ve parlâmentonun davasını benimseyen Olivier Cromwell'in tavsiyelerini takip ediyordu.

Birkaç yıl muharebeden sonra Cromwell şövalyeler partisini yendi. Komutası altındaki ordu, bilhassa, püriten adı verilen en ateşli kalvinist'lerden mürekkepti. Zaferden sonra Cromwell, parlâmento ile anlaşmazlığa düştü. Zira Avam kamarası, kralı bizzat muhakeme etmek istiyordu. Birinci Charles, iltica ettiği İskoçyalılar tarafından teslim edilmiş ve hapse atılmıştı. Fakat Cromwell, müzakereleri durdurdu ve kralı, subaylardan mürekkep bir heyete yargılattı. Birinci Charles ölüm cezasına mahkûm edildi ve 30 Ocak 1649 da cezasını çekti.

Birinci Charles ölümünden sonra, Cromwell, muvazencileri yenmek zorunda kaldı. Muvazenciler, İncil'e dayanarak, sadece siyasi haklarda değil, fakat servetlerde de müsavat istiyorlardı. Bundan, sonra İngilteredeki karışıklıklardan bil'istifade büyük miktarda İngiliz muhacirlerini katletmiş bulunan İrlandalıları bastırmak üzere İrlandaya geçti. Nihayet sıra, İngiltereden ayrılmak isteyen ve Birinci Charles'in gene Charles ismindeki oğlunu kendilerine kiral ilân eden İskoçya'ya gelmişti.

İngiltereye döndüğü zaman, Cromwell, Avam kamarasını şiddetle dağıttı. Zira, kamara her ne kadar kraliyetçi unsurlardan temizlenmişse de, İngiliz Cumhuriyetinin koruyucu Lordu ünvanını almış bulunan Cromwell'in diktatörlüğünü tanımıyordu. Kendilerine güvenebileceği kimselerden mürekkep yeni bir kamara teşkil etti. Fakat bu da diktatörlüğü tanımadı. Bir üçün-

eü kamara da aynı şekilde hareket etti. 1657 de Cromwell'e kiral ünvanı teklif edildi. Cromwell, subaylarının muhalefetinden dolayı kiralılığı reddetmek zorunda kaldı, fakat bu arada İngilterenin hâkimi mutlakı olmakta devam ediyordu.

Cromwell'in hükûmeti, o devire kadar İngilizlerce meçhul olan bir askerî diktatörlüktü. Dış politikasının cesur ve ileri görüşlü olduğunu kabul etmek lâzımdır. Hollanda ile vuku bulan bir muharebede İngiliz donanması ve ihraç kuvvetleri önemli muzafferiyetler kazandılar. Dahilde, sert ve müessir tedbirlerle sulh ve refah temin edildi. Millet birçok defalar baş kaldırmak istedi, fakat boyunduruğu kılmıdatmak kuvvetini bulamadı. Rejim çok haşindi. Baloları, lüks elbiseleri ve hattâ ilerisi için dahi menden sayılabilecek herşeyi men eden bir ahlâk polisi kurulmuştu.

Memleketteki sulh ve sükûna ve askerî muvaffakiyetlere rağmen Cromwell diktatörlüğü daha ziyade acı hatıralar bıraktı ve İngilizleri daimî ordudan nefret ettirdi. Zira bu ordu sayesinde ki Cromwell, on seneden fazla bir müddet, mutlak ve müstebit bir idare kullanmıştı.

Son Stuart'lar ve Guillaume d'Orange zamanlarına İngiltere esas teşkilât tarihinin belli başlı olayları :

Cromwell 3 eylül 1658 de öldü. Kurduğu idare o kadar sağlamdı ki, sanki Tac'a veraset sistemi İngiliz cumhuriyetinde de mer'î bir kaide imiş gibi, ordu, hiç tereddüt etmeksizin Cromwell'in oğlu Richard'ı Koruyucu Lord ilân etti. Richard'ın iyi kalpli fakat tecrübesiz bir delikanlı ve ordunun belli başlı komutanlarının mücadelecî mizaçlarına söz geçirmekten âciz bir insan olması, İngiliz hürriyeti için hayırlı oldu. Komutanlar arasından pek çoğu Cromwell'in yerine geçmeği düşünüyorlardı. Fakat içlerinden hiçbiri diğerlerini gölgede bırakacak bir prestij ve zekâyâ mâlik değildi. Generaler arasındaki rekabet, bir iç harp şeklinde dejenere olmak istidadını gösteriyor ve İngiltere bu defa da, askerî istibdattan daha berbat bir şey olan askerî anarşi tehdidi altında bulunuyordu.

Memleketin büyük bir ekseriyeti, Cromwell'in zâlim fakat disiplinli idare tarzına alışkındı ve eski monarşiye dönülmesine taraftardı. Ancak bu sayede askerî anarşiden kurtulup normal siyasî hayata avdet edilebileceğine inanılıyordu. Cromwell ordusundaki genarallerin en akıllısı olan George Monk, halkın arzusunu takviye ve tahakkukun daha müreccah olduğuna inanıyordu.

Komuta ettiği ordunun başında olarak İskoçyadan Londraya geldi. Charles I tarafından 1640 da içtima davet edilerek 1653 te Cromwell ta-

rafından şedid bir hareketle feshedilen eski Long Parliament (İngiltere tarihinde en uzun süren parlâmento) üyelerinden arta kalmış olanları içtima halinde buldu. Monk, Stuart'lara mütemayil olmadıklarından dolayı kovulmuş olan bütün mebusların tekrar mevkilerini almalarını arzu ediyordu. Bu şekilde tamamlanmış bulunan Long Parliament, hükümet şeklini tesbit edecek bir konvansiyon meclisini içtima davet ettikten sonra kendi kendini feshetti. Monk, ordusunun, Konvansiyon tarafından ittihaz edilecek kararı icra edeceğine vaad etti. Konvansiyon, memleketin, üzerinde hemen hemen ittifak etmiş bulunduğu bir arzunun ifadesi olarak eski esas teşkilâtı tesis ve Birinci Charles'in büyük oğlunu İkinci Charles adı altında, Mayıs 1660 da Kral ilân eyledi.

Konvansiyon'un kararına ve milletin arzusuna karşı gelebilecek yegâne hasım Cromwell'in eski ordusuydu. Fakat bu ordunun, birkaçı yeni rejim tarafından satın alınan generalleri arasında da anlaşmazlık mevcuttu. Askerler küçük küçük gruplar halinde memleketin muhtelif bölgelerine dağıldılar ve bittabi gayet kolayca silâhtan tecrit ve terhis edildiler.

Eğer İkinci Charles aielâde bir kiral olsaydı, ilk İngiliz ihtilâlinin son ihtilâl olması ve İngiltere esas teşkilâtının gelişmede gecikmesi muhtemel olurdu. Zira böyle bir durumda, eski mahallî hürriyetlerden istifadenin devam etmesi, Parlâmento tarafından kabul edilmeyen vergiler ödenmemesinin temini ve bilhassa müeyyidesi kuvvet olan mutlak bir hükûmete tâbî olunmaması idareci sınıflara kâfi gelirdi. Zaten, uzun bir iç harbin âfetlerine tahammül etmiş ve püriten'lerin mutaassıp zulümlerinden uzun yıllar izdirap çekmiş olan memleket de dahilde sulh ve sükûn istiyor ve yeni karışıklıkların önlenmesini temenni ediyordu.

Fakat yeni kralın aleyhinde söylenebilecek en hafif şey, bunun, mevkîinin gerektirdiği vekar ve haysiyeti haiz bulunmadığıydı. Şehvete düşkün, münasebetsiz ve vehham bir adamdı. Babası gibi mutlak ve müstebit bir idare arzulamıyor fakat sık sık parlâmentoya müracaatla para istiyordu. Bu paraları kamu hizmetlerine tahsis etmediği gibi, yalnız debdebeli bir sarayın fuzulî masraflarına ve gözlerini servet sahibi yapmağa hasrediyordu. Ticarî bir anlaşmazlık yüzünden 1665 te Hollanda ile girişilen harpte, çeşitli çarpışmalardan sonra nihayet Hollandalılar galebe etmişlerdi. Çünkü, Parlâmentonun donanmaya verdiği ödenekler başka yerlere sarfedildiği için İngiliz gemilerinin pek çoğu teçhiz edilmemişti. Bundan sonra da kiral, Fransa kralı Ondördüncü Louis ile, muayyen bir ücret mukabilî İngiliz dış politikasının Fransız dış politikasına tâbî olmasını kabul eden gizli bir muahede akdetmişti.

Hükümdarın hattı hareketi, parlâmentoda ve memlekette' emniyetsizlik uyandırmakta gecikmedi. Fakat bu his, İngiliz anayasa hukukunun gelişmesi akımından hayırlı neticeler doğurdu. Zira gayesi, kiralın ve saray erkânının keyfi hareketlerini önlemek olan yeni kanunlar isdarına başlandı. Parlâmento tarafından kiralâ her yeni ödenek verilisinde, kiralın da, kamaraların otoritesini kuvvetlendiren ve Tac'ın keyfi hareketlerini azaltan yeni bir Bill isdarı âdet hükmüne girdi. Halkın gözündeki sevimsizliğini arttırmamak ve yeni meblâğlar elde edebilmek için, kiral, parlâmentoca teklif edilen bu nevi kanunları kabul ediyordu.

Bu tedbirerin bir tanesi, kiral tarafından 1679 da tasdik edilen ve bugün dahi Habeas Corpus adını taşıyanı, bilhassa ehemmiyetlidir. Bu kanun, keyfi tevkifler ve uzun süren ihtiyatî hapsilere karşı İngiliz vatandaşlarını o kadar müessir bir şekilde korur ki hiç bir memlekette 19 uncu asırda dahi bundan daha iyi bir tedbir bulmak mümkün olamamıştır.

Habeas Corpus ile şu tedbirler alınmıştır:

1. Herhangi bir İngiliz vatandaşı tevkif edildiği zaman, 24 saat zarfında, kendisine atfedilen suçun mahiyetini yazılı bir şekilde tebellüğ etmelidir.

2. Ağır ihanet ve büyük suçlar müstesna, herkes, kefalet mukabili muvakkaten hürriyetine kavuşabilir.

3. Sanık, tevkiften itibaren yirmi gün zarfında, Büyük Jürinin huzuruna çıkarılacaktır. Büyük Jüri, sanığa atfedilen olayların mevcudiyetini inceleyecek ve kâfi delil olduğu takdirde cezaî takibatın ilerletilmesine karar verecektir.

4. Habeas Corpus'u herhangi bir şekilde ihlâl eden zabıta memuru, yargıç veya hapisane memuru, bu ihlâlden gadre uğrayana 500 sterlin tazminat ödeyecektir.

Jürinin tahkikat safhasına müdahalesinin daha o zamanlar İngiliz ceza muhakemeleri usûlünde mevcut olduğuna da işaret etmeliyiz. Habeas Corpus'un üçüncü kaidesi ise, bu müdahalenin mühletlerini tesbitten başka bir şey yapmış değildir. Âme memurlarının malen ve doğrudan doğruya mesuliyetlerini belirten dördüncü kaide ise, ferdî hürriyetin muhafazası hususunda daima çok müessir bir vasıta olarak mütalâa edilmiştir.

İkinci Charles, dinî meselelere karşı daima aşırı bir hafiflik göstermiştir. Bu hususta lâkayit ve septik bir zihniyeti olduğu beliriyordu. Fakat kiralın taraftarları, onun pek nadiren ciddî konuştuğu zamanlarda, katolikliğe karşı büyük bir meclûbiyet ifade ettiğini biliyorlardı. Bittabi bu hal, protestan-

lığı taassupla ifade eden ve kıralın, millî bir mahiyet almış olan kilisenin şefi bulunduğu bir memlekette, onu küçük düşürmekten başka bir işe yaramazdı. Halkın bu husustaki şüpheleri, kıralın 1685 te vefatıyla teyyüt etti. Zira, kıral, ölüm döşeğine bir katolik papazı celbederek günahlarını ona çıkartmıştı.

İkinci Charles'ın yerine, alenen ve hararetle katolik olan kardeşi ikinci Jack geçti. Üstelik yeni Kıral, siyasî bakımdan Birinci Jack ve Birinci Charles'ın fikirlerini taşıyor, yâni, mutlakiyet ve isdipdada temayül gösteriyordu. Yeni kıralın fikirleri herkesçe bilinmek ve Anglikan kilisesinin şefi olan bu zat, kendisine hoş görünmek için katolikliği kabul eden herkesi açıkca memnun etmekle beraber, yeni bir ihtilâlin önlenbilmesi de pek âlâ mümkündü. Zira, yeni bir ihtilâle sebebiyet verebilecek herşeye karşı, İngiliz idareci sınıflarının nefreti çok büyüktü. Bunda başka biral yaşlıydı ve ilk izdivacının mahsulü olan iki kızı, bizzat protestant oldukları gibi, protestan prenslerle de evli bulunuyorlardı. Este hanedanından bir katolik olan ikinci karısı, çocuk doğurmamıştı.

Fakat ikinci Jack'ın, kızkardeşlerini tahttan uzaklaştıran ve vaftizi katolik usûl ve âdetlerine göre yapılan bir oğlu dünyaya gelince, katolik dininden olan ve mutlakiyete temayül eden bir hanedanın İngilterede yerleşmesi tehlikesi su götürmez bir hal aldı. Bu durum karşısında İngiliz parlâmentosunun belli başlı şahsiyetleri, hukukî yollardan mümkün mertebe az ayrılmak suretiyle bu tehlikeyi önlemek çarelerini araştırmaya başladılar.

Hollanda Stathouder'i Guillaume d'orange'la gizliden gizliye anlaş- tılar. İşgal ettiği makam, aşağı yukarı Hollanda cumhurbaşkanlığı (Stathou- der) mahiyetinde olan bu prens, ikinci Jack'ın büyük kızıyla evliydi. Guillau- me, Hollandalılar ve İngiliz muhacirlerinden mürekkep bir ordu ile İngiltere sahillerine çıktı. Esas teşkilât hürriyetini ve protestan mezhebini müdafaa için geldiğini ilân etti. Kardeşi gibi müsrif olmayan kıral İkinci Jack, küçük bir daimî ordu tesisine muvaffak olmuştu; bu orduyu Orange prensine karşı gönderdi. Fakat, kıralın halk arasındaki sevimsizliği o dereceye bulmuştu ki, bizzat kendi askerleri dahi onu terkederek hasmının bayrağı altında bir- leştiler. Guillaume, hemen hiç bir engelle karşılaşmaksızın Londraya girdi ve İkinci Jack da, kıralî mührü hâssı Taymis nehrine atarak Fransaya kaç- mak zorunda kaldı.

Parlâmento, durumu tanzim etmek üzere Londrada toplandı. Kıralın, kaçtığı ve mührü hâssı Taymis nehrine attığı için, filen tahttan feragat etmiş olduğunu ilân etti. İkinci Jack'ın oğlunun, nesebi sahih olmadığına ve bin- netice tahtın kızı Mary'ye aidiyetine karar verilerek, Mary ve Guillaume

d'Orange, ikisi birlikte, İngiltere kiral ve kraliçesi ilân edildiler. İhtilâl mahiyetindeki bir hareketin meşruiyetini temine matuh olan bu iki karardan başka, parlâmento, 1689 yılının ilk günlerinde ikinci bir Bill of rights daha isdar ederek kralın tasdikine iktiran etti. Bu kanun Tac'ın otoritesine yeni hudutlar çiziyor, parlâmentoya yeni teminatlar ve bütün İngiliz vatandaşlarına da yeni ferdi hürriyetler bahşediyordu.

Bu kanun, kralın, parlâmentonun muvafakati olmaksızın, hiç bir kanunu yürürlükten alıkoyamayacağını, hiç kimseye kanunlara itaat etmemek muafiyetini veremeyeceğini, olağanüstü mahkemelerin gayri hukukî sayıldığını ve her İngiliz vatandaşının parlâmentoya petisyonlar sunmak hakkını haiz bulunduğunu tasrih ediyordu. Bundan başka şu hükümleri de ihtiva etmekteydi: parlâmentonun muvafakati olmaksızın asker toplanamaz; protestan mezhebinden olan her vatandaş şahsî müdafaası için silâh taşımak hakkını haizdir; parlâmento seçimi serbesttir ve parlâmento sık sık içtima çağrılmak lâzımdır. Parlâmentoda tartışmaları hiç bir tahdide tâbi tutulamaz. Jüri üyesi olacakların listeleri, kanunun emrettiği şekiller dahilinde tanzim edilecektir.

Bu ilk tedbirlerle, kiral, kanun hükümlerinin dışına çıkmaktan alıkonuyordu. Parlâmentonun, yasama işlerine iştirakini temin eden teâmül, tartışamaz ve inkâr edilemez bir hak mahiyetini alıyordu. Mahkemelerin ve jürilerin faaliyetlerine dair olan kaideler, vatandaşları, yürütme kuvvetinin keyfi kovuşturmalarına karşı emniyete alıyordu. Bundan başka, vatandaşlara, silâh taşımak ve petisyonlar sunmak hakkı da bahşedilmiş oluyordu. Aynı zamanda kamaraya da, seçim ve tartışma işlerinde tam bir hürriyet bahşedilmekteydi. Bu kanun, yürütme kuvveti tarafından seçmenlerin iradeleri üzerinde tazyikler yapılmasını da yasak ediyordu. Fakat İngiliz seçim hürriyeti, Bill of rights'ın hükümlerinden ziyade, hükümet memurları olmayan İngiliz mahallî idareler memurları tarafından teminat altına alındı. Bu memurlar, vazife gördükleri bölgenin ileri gelenleri arasından seçilirlerdi. Maassız oldukları için, hükümetin gözleri bağlı birer âleti haline gelmeyi kolay kolay kabul etmezlerdi. Nihayet, parlâmentonun müsaadesi olmaksızın daimî bir ordu muhafazasını men eden hüküm, mutlakiyet ve istibdadın en mükemmel vasıfları halini almağa elverişli olan bu nevi ordulara karşı İngilterede o devirde mevcut olan emniyetsizliği açıkça isbat etmekteydi.

Üçüncü Guillaume, ikinci Bill of rights'ın hükümlerine sadık bir itaat gösterdi, fakat anayasa hudutları dahilinde, otoritesini enerjik bir şekilde kullandı. 1702 de vefat etti. Daha bir sene evvel parlâmento, tahta veraset hususunu tanzime girişmişti. Tahtın, kraliçe Mary'nin küçük kızkardeşi pren-

ses Anne'a intikali gerekiyordu. Fakat bunun hiç bir evlâdı olmadığı için kendisinden sonra tahta, uzak akrabalarından ve Hanovra hanedanından olan bir Alman prensinin çıkması icabedecekti. Bu olaydan çekinen parlâmento, kiralî otoriteyi biraz daha sınırlamak isteyerek Act of Settlement'i isdar etti. Taca veraset usûlünü tanzim eden bu kanun şu hükümleri ihtiva ediyordu:

1. İngiliz kırılları, protestan mezhebinden olmak lâzımdır.
2. Kırılın şahsî mâlikâneleri yüzünden, parlâmentonun muvafakati olmaksızın hiç bir harp ilân edilemez.
3. Hiç bir yabancı, Meclis-i Hâs'a (Privy Council) iştirak edemez.
4. Kırılın verdiği bütün kararların, mabihüttatbik olabilmeleri için Meclis-i Hâs azalarından biri tarafından imzası lâzımdır.
5. Hiç bir devlet memuru, Avam kamarası üyesi olamaz.
6. Yargıçlar, hüsnü halleri nazara alınarak tayin edilmelidirler.
7. Kırıl, impeachment usûlüne mâni olamaz.
8. Hiçbir İngiliz hükümdarı, parlâmentonun müsaadesi olmaksızın İngiltereyi terkedemez.

İlk iki hükmün vaz'ını icabettiren sebep, katolikliği kabul etmiş olan Stuart'ların erkek fûrûunu tahttan uzak tutmak ve İngiliz siyasetinin Hanovra gibi küçük bir Alman prensliğinin tesirlerinden âzâde kılmaktı. Dördüncü madde, o tarihtenberi bütün modern anayasaların temelini teşkil eden esaslı bir prensibin ifadesidir. Bu prensip sayesinde, kırılın şahsı, artık bir daha kanunları ihlâlden suçlandırılmayacak şekilde kanun üstü bir duruma yükseltiliyor fakat buna mukabil siyasî faaliyeti de kanunun çizdiği hudutlar dışına çıkamıyordu. Zira ittihaz ettiği kararlardan hiçbiri, bu kararın mesuliyeti kiralî dokunulmazlığı haiz olmayan bir memur tarafından deruhte edilmedikçe haizi tesir olamıyordu.

Yedinci maddedeki hüküm, kırılın gayri kanunî bir emrini imza eden memurun mesuliyetini daha sarîh bir şekilde belirtiyordu. Zira bu hüküm, böyle bir memurun, Avam kamarası tarafından ittihâm ve Lordlar Kamarasınınca da mahkûm edilmesini önlemekten kırılî alakoyuyordu. Beşinci hüküm, mebusluk vazifesiyle maaşlı binaenaleyh yürütme kuvvetine tâbi bir memuriyetin kabili telif olamayacağını belirtiyordu. Maamafih bu madde pek az sonra tâdil edildi. Altıncı hüküm, bir defa tayin edilince artık lâyenazil olan yargıçların bağımsızlığını temin ediyordu. Sekizinci hüküm ise asla tatbik edilmedi.

Bu suretle, bu ikinci Bill of rights ve buna ilâveten Act of Settlement, kiralî otoriteye, İngiliz siyasetini sadece kiralâ ve onun emniyetini kazanmış bulunan kimselere aidiyetini önleyebilecek tahditler koymak imkânını bahsetmiş oluyordu. Bu esas teşkilât kanunları sayesinde, parlâmento, feodalite zamanında vergi tarhetmek bakımından kazanmış bulunduğunu imtiyazı muhafaza etmekle beraber, buna, hükûmete geniş bir ölçüde iştirakini temin eden yeni yeni imtiyazları da elemiş oluyordu.

Fakat bu iştirakin, Tac'ın salâhiyetlerini de aşacak kadar genişliyeceği akla gelmiyordu. Bu iki kanun, devletin en büyük mevkilerinin, Avam kamasının ekseriyetinin emniyetini kazanmış kimselere bahşedilmesi mecburiyetini vaz etmiş olmuyordu. Binenaleyh 18 inci asrın başlarında İngilteredeki rejimin meşrutî olduğu söylenebilir, fakat parlömanter olduğu iddia edilemez.

Bu ikinci rejime de, 1715 ve 1760 seneleri arasında ağır ağır tessüs eden bir teâmül vasıtasıyla ulaşılmıştır.

Parlömanter hükûmet ve 18 ve 19 uncu asırlarda Büyük Britanyadaki esas teşkilât reformları :

Tahta Veraset kanununda (Act of Settlement) adıgeçen Meclisi Hâs (Privy Council), âmme vazifelerinin ifası sırasında kiralâ yardım eden bir danışma kuruluydu. Bu meclis, 17 nci asırda 50 ilâ 60 üyeden mürekkepti. Bunlar arasında, memurlardan başka, resmî hiç bir görevleri bulunmadığı halde sırf kiralâın güvenini haiz oldukları için bu meclise iştirak ettirilen epey şahsiyet vardı. Meclis üyelerinin sayısı pek fazlaydı ve bu kalabalık yüzünden, meclis, ifa ile mükellef olduğu görevi pek yerine getiremiyordu. Zira, müzakerelerin mahrumiyetini temin ve acele hallerde ânî ve mühim kararlar itihazı müşküldü.

Bu mahzurları ortadan kaldırabilmek için, İkinci Charles zamanından itibaren, kiralâlar, Meclis-i Hâs'ın en ileri gelen dört beş üyesini evvelden kendi fikirlerine imale etmek yolunu tutmuşardı. İş, ancak bundan sonra ve sırf şekil şartı için meclisin umumî içtimainda görüşülürdü. Evvelâ İkinci Charles ve daha sonra da İkinci Jack, Üçüncü Guillaume ve kiralâçe Mary zamanlarında, en mühim meseleleri tartışan ve karara bağlayan ve Meclis-i Hâs'sa mensup olan bu küçük grup sonradan kabine (Cabinet) adını almıştı.

1714 senesine kadar, kiralâçe Anne, kabinesinin üyelerini, parlâmentoda ve memlekette üstünlük mücadelesinde bulunan Muhafazakâr (Tories) ve Liberal (Whigs) partilerinden münavebe ile tayin etmişti. Bundan sonra

Muhafazakârlara istinat tti ve hattâ tahtı, Üçüncü Jack'in oğlu olan üvey kardeşine bırakabilmek için de nafile bir teşebbüste bulundu (2).

Kraliçe Anne devrinin en mühim olayı, İngiltere ve İskoçya kiralıklarının 1707 de, bir tek parlâmentoya sahip bir tek devlet şeklinde kaynaşmaları olmuştur.

Hanovra hanedanından ilk kiral olan Birinci Georges, 1714 ten sonra, İngiltereyi mümkün olduğu kadar kolayca idare edebilmek için, partileri hangisi olursa olsun, Avam kamarasının en nüfuzlu azalarını kabinesine iştirake davet etti. Bu arada, Birinci ve İkinci George'a yirmi sene kadar başbakanlık eden Horace Walpole, kabinede ahengin ve imfızacın temin edilebilmesi için, bunun ancak ekseriyet partisi üyelerinden teşkili zaruretine her iki kiralı da ikna etmişti. O tarihte ise ekseriyet Liberal partinin elindeydi. Kiral Birinci George, İngilizceyi dahi iyi bilmediği için, kabinenin kendi kendine içtimalı ve kiralın gıyabında alınan kararların sadece imza için kendisine arzı bir âdet hükmüne girdi. Meclis-i Hâs'sın tam mevcutlu içtimaları günden güne daha ziyade bir formalite halini aldığı için Meclis nâdiren toplanıyor ve İngiliz anayasası bakımından hukuken meçhul olan Kabine, yürütme erkini bilfiil kullanan bir uzuv teşkil ediyordu.

İkinci George, babasının misalini takip etmiş ve İngilterenin iç politikasını idareden sureti kat'iyede içtinap eylemişti. 1760 da vefat etti. Halefi, İngilterede doğmuş olan Üçüncü George, memleketinin tam manasiyle kiralı olmağa çalıştı. Saltanatı esnasında, şahsî otoritesi kendini hissettirdi. Kendi itimadını haiz bakanlar kurulu teşkili hususundaki kâh başarılı kâh başarısız teşebbüslerinden sonra, 1783 te ikinci Pitt'in başkanlık ettiği bir kabine kurdu. Bu kabine, kiralın şahsî itimadına mazhar olan ve Avam kamarasında sık sık tekrarlanan güvensizlik oylarına rağmen çekilmeyen şahsiyetlerden mürekkepti. Ekseriyeti temin eden bir tek reyle bütçeyi tasdik ettirmeğe muvaffak olan Pitt, kamarayı feshetti. Yeni seçimler, kendisine taraftar bir

(2) — 18 inci asırda, henüz pek o kadar kalabalık olmayan İngiliz idareci sınıfının mensup oldukları iki partiyi ifadeye yarayan Torie ve Whig isimleri, başlangıçta birer küfür mahiyetindeydi. Zira Whig'ler İskoçya, ve Torie'ler de İrlanda haydutlarıydı. Siyasî bakımdan Whig'ler, Tac'ın yetkileri zararına olarak parlâmentonun yetkilerini genişletmek gayesini güdüyorlardı. Torie'ler de, kendilerini, kiralî imtiyazların müdafii telâkki ediyorlardı. Bununla beraber 18 inci asrın ilk yarısında Torie'lerin kısmı, Hanovra hanedanını meşrû saymıyorlar ve gizliden gizliye tekrar Stuart'ların saltanatını hazırlamağa çalışıyorlardı. 19 uncu asırda Whig'ler Liberaller ve Torie'ler de Muhafazakârlar adını aldılar. Fakat pek çok liberal kanunlar da Muhafazakârlar tarafından telif edilmiştir.

ekseriyete vücut verdi. Fakat bu fesih hâdisesi, İngiliz esas teşkilât tarihinin sonuncusu oldu. Artık kiral, hoşuna gitmeyen kimselerin kabineye girmesine mâni olabiliyordu. Meselâ, katolikler üzerindeki mürakabenin ref'i gibi, nazırları tarafından da arzu edilen bazı tedbirlere ve kararlara dahi şiddetle muhalefet ediyordu. Fakat, Avam kamarasında en kuvvetli sözün sahibi olmak için birbirleriyle mücadele eden Muhafazakâr veya Liberal partilerden herhangi birine istinad etmeksizin saltanat sürmek imkânsızlaştı. Üçüncü George da, zaten, aklî bir hastalığın nöbetlerinden muztarıptı. 1810 da kör oldu. Bu kıralla birlikte, Tac'ın İngiliz siyasî hayatının istikametlerini müesir bir şekilde tâdil edebilen müdahaleleri de sona erdi.

İngilterede, tam manasiyle parlömanter bir hükûmet de ancak bu tarihten itibaren teessüs etmiş oldu. Kıralla memleket arasındaki münasebetler bakımından, ancak bu tarihten sonradır ki, İngiliz siyasî rejimine modernlik vasfı izafe edilebilir. Fakat 1832 ye kadar, İngiliz idareci sınıfının teşkilâtı çok geri ve el'an ortaçağ teşkilâtının çeşitli izlerini muhafaza etmekteydi.

Fakat seçim hakkının, sadece, vatandaşların küçük bir azılığına aidiyeti değil, muayyen bir şahsî gelire sahip olmak ve seçmenlik vazifesini görmek hususundaki yetkileri de ayne değildi. Kontlukların her tarafında mebuslar aynı şartlar altında seçiliyorlardı. Seçimde, ancak arazi sahibi olanların oy hakkı vardı. Fakat komünlere bakılınca, seçimlerin esas prensipleri bir mahalden diğer mahalle değişiyordu. Üstelik her komünün parlâmentoya gönderdiği mümessillerin sayısı, o komünün ehemmiyetiyle mütenasip de değildi. Bazı küçük komünler iki mümessil seçiyorlar, bazı mühim komünlerde ise hiç bir mümessil seçilmiyordu. Bu anormalliğin sebebini, İngiliz seçim hukukunun tarihçesinde araştırmak lâzımdır.

Evvelleri kırallar, bazı komünlere, parlâmentoya ikişer mümessil göndermelerini bildiriyorlardı. Bazı önemli komünler müstesna, her zaman bu davet aynı komünlere vaki olmuyordu. Mebuslara verilecek tazminat, onları seçen komünlere terettüp ettiği için, bu masraftan kurtulmak maksadiyle pek çoğu mümessil seçip göndermiyordu. Stuart'lar zamanındaki kırallar, daima Tac'a muhalefet eden kimseleri seçmeği âdet hükmüne getirmiş olan komünleri ekseriya seçime davet etmeyiveriyorlardı. Bu keşmekeşe bir nihayet vermek için, ikinci Charles devrindeki içtimalarından birinde, parlâmento, istikbalde de el'an kamarada temsil edilmekte bulunan komünlerden başkalarının seçime davet edilmeyeceklerini tesbit eden bir kanun çıkardı.

18 inci asır esnasında, İngilterenin iktisadî ve eiçimaî hayatında ve nüfusun memlekete yayılış şekillerindeki büyük değişiklikler vuku buldu. Esas itibariyle ziraatçı bir memleket olan Büyük Britanya, bir sanayi memleketi

halini almıştı. Bazı komünler birdenbire büyük bir ehemmiyet kesbettiler. Diğer bazıları ise, ziraatin geriliğinden dolayı nüfus kaybına uğradılar.

Bu durum şu tezadı doğurdu: İkiyüz nüfuslu bir köy parlâmentoya iki mümessil gönderirken, iki yüz bin nüfuslu olan Manchester ancak bir mümessil göndermekteydi.

Üstelik, kontluklarda, yalnız arazi sahiplerinin seçim hakkı vardı. Büyük bir ehemmiyet kesbetmiş olan sanayici ve tüccar burjuvazi bu suretle seçimden hariç kalıyordu. Bazı komünlerde hemşerilik sıfatı kolayca elde edilebildiği için seçim şartları da çok geniş tutulmuştu. Fakat diğer bazılarında ise, ancak bazı ailelere veya korporasyonlara mensup olanlar seçmen sıfatını haizdi. Bu durum, seçmenliği, irsî bir imtiyaz haline sokuyordu. Seçimlerin bu hali, memlekette üç türlü siyasî temayül yarattı. Muhafazakârların iddiası şuydu: Mer'iyette olan anayasa kaideleri sayesinde, İngiltere, kudretli ve müreffeh bir devlet haline gelmiştir. Bu kaideler, müsavat prensiplerine tamamen uygun olmamakla beraber, bütün İngilizlerin şahsî hürriyetlerini kâfi derecede korumaktadırlar. İkinci bir temayül, ihtiyatlı bir reform tavsiye ediyordu: göze batar derecedeki müsavatsızlıkları ve mânâsızlıkları izale etmeli, menkul servete de gayrimenkul servetle müsavi bir tesir imkânı bahşelemelidir. Üçüncü temayül, Fransız demokrasi prensiplerinden mülhem olarak, esaslı, topyekûn bir reform yapılmasını ve genel seçimlerin kabulünü istiyordu. Hattâ azçok kan dökülmesine de sebebiyet veren ateşli mücadelelerden sonra, ikinci noktai nazar galebe etti.

Katolikler üzerindeki mürakebenin kaldırılmasına dair olan kanun, daha 1829 da, kiral ve parlâmento tarafından kabul edilmişti. Bu suretle katolikler parlâmentoya girmek hakkını kazandıkları gibi, askerî ve mülkî bütün devlet memuriyetlerine de kabul edilebileceklerdi. Kanun, Üçüncü George'un muhalefeti yüzünden uzun müddet yürürlüğe konulamamıştı. Seçim heyetlerinin teşkilinde rezalet derecesindeki müsavatsızlıkları ortadan kaldıran büyük seçim reformu 1832 de tekerrür etti. Menkul mallardan, menkul sermayelerden veya meslekî kazançlardan gelip gelmediğine bakılmaksızın cüz'î bir varidat sahibi olanlara kadar seçim hakkı verildi. Bu tarihe kadar, pek az istisnalarla eski aileler oligarşisine ve birkaç bin insana münhasır kalmış bulunan seçim kuvvet ve nüfuzu, orta İngiliz burjuvazisinin malı haline aldı.

1834 te mahallî idareler reformu başladı. Memuriyetlerin kiral tarafından mahallin ileri gelenlerine bahşedildiği eski self-government yerine yavaş yavaş temsîlî sistem ikame edilmeğe başlandı. Komünler ve kontluklar, artık, kendi seçtikleri heyetlerle idare olunuyordu.

Demokratik cereyan, İngiliz tarihinin belki de en muhteşem devresi sayılabilecek olan ve 1834 ten 1867 ye kadar devam eden bir müddet için durdu. Fakat 1867 de seçmenlik önemli bir şekilde ve tekrar genişletildi ve nihayet 1884 te çok geniş bir seçim usûlü tanındı; zira seçim hakkı bütün aile reislerine teşmil edilmişti. Mağallî idareler hususunda da seçmenler kitlesi gittikçe genişletilmekteydi.

1911 de isdar edilen bir kanun, Lordlar kamarasının salâhiyetlerini adamakıllı azalttı. Avam kamarasınca bir ay evvel kabul edilen her hangi bir malî kanun, başka hiçbir formaliteye bağlı bulunmaksızın yürürlüğe girmekteydi. Diğer kanunlar da, Avam kamarasınca, üç içtima yılında da birer ke-re kabul edildikleri takdirde aynı şekilde yürürlüğe giriyorlardı. Bir kanunun malî mahiyette olup olmadığının takdiri ise Avam kamarası başkanına aitti.

1922 Ocağında İrlandaya geniş bir muhtariyet verildi. İrlanda müstakil bir parlâmentoya ve müstakil bir hükûmete sahip oluyordu. İngiliz menşeli protestanlarla meskûn bulunduğu için yalnız adanın şimâl kısmı İngiltereye bağlı kalıyordu. İrlandanın muhtariyetini kaldıran ve onu Büyük Britanya kı-rallığına ilhakeden 1800 tarihli kanun da böylece ilga edilmiş oluyordu.

Nihayet 1928 tarihli bir kanun, yirmi yaşından yukarı olan bütün kadınlara da seçim hakkını tanıyarak seçmenler kitlesini daha çok genişletti.

Netice itibariyle şunu diyebiliriz ki, İngiltere için, demokratik esasa dayanan parlömanter hükûmet sistemi nisbeten yeni bir olaydır. Avam kamarasının mutlak egemenliği 18 inci asırda gözükmeğe başlamış ve nihayet 19 uncu asır başlarındadır ki, münakaşa edilemez bir kat'iyet kazanmıştır. Seçim hakkı da ancak 19 uncu asrın sonuna doğru bütün İngilizlere bahşedilmiş ve Birinci Cihan harbinden sonra kadınlara da tanınmıştır.

G. MOSCA

M. ÖZYÖRÜK